

Onvermijdelijk paternalisme?

*Een kritische beoordeling van het liberaal paternalisme van Sunstein en
Thaler*

Bachelorthesis Economie & Bedrijfseconomie (12 ECTS)

Auteur: Teunis Brand (311554)

teunisbrand@klikSAFE.nl

Instelling: Erasmus Universiteit Rotterdam

Begeleider: Prof. Dr. J.J. Vromen

Meelezer: Dr. K. Rohde

Voorwoord

Het uitwerken van het onderwerp voor een bachelorscriptie is vaak een kwestie van specificeren en nog eens specificeren. Dat was bij mij ook het geval. Het denkproces heeft ertoe geleid dat “iets met veronderstellingen in het economisch denken” uitkwam bij een onderzoek naar het liberaal paternalisme van Sunstein en Thaler.

Er zijn verschillende onderwerpen in het economisch denken die mij in het bijzonder boeien. Allereerst een filosofische benadering van economische theorie. Ik vind het boeiend om kritisch naar theoriën te kijken en de veronderstellingen te beoordelen. Veelal worden die niet expliciet benadrukt, maar liggen ze wel degelijk ten grondslag aan de theorie. Daarnaast vind ik het boeiend om te zoeken naar de praktische consequenties van ideeën. Ik ben er van overtuigd dat theorie er toe doet en dat ideeën ook consequenties hebben voor het beleid.

Deze beide interessegebieden komen in deze scriptie aan bod. Ik zal kritisch gaan kijken naar het liberaal paternalisme van Sunstein en Thaler, de veronderstellingen proberen boven tafel te halen en bezien op welke manier de beleidsvoorstellen die zij doen voortvloeien uit hun theorie.

Het schrijven van een scriptie is een aardige klus, maar ik kan zeker zeggen dat ik er veel van heb geleerd en ook zeker plezier in heb gehad. Er zijn natuurlijk altijd wel momenten waarop het iets minder gaat. Als dat echter zo was, dan kreeg ik altijd wel een *nudge* van deze of gene in mijn omgeving die ervoor zorgde dat ik weer aan de slag ging.

Teunis Brand

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Inhoudsopgave	3
1. Inleiding	4
1.1 Introductie	4
1.2 Probleemstelling	5
2. Gedragseconomie	7
2.1 Ontstaan en doel	7
2.2 Twee stromingen	8
3. Liberaal Paternalisme	9
3.1 Onvermijdelijke beïnvloeding	9
3.2 Voorbeelden van liberaal paternalisme	11
4. Asymmetrisch paternalisme	12
5. Begrippen	14
5.1 Liberalisme	14
5.2 Paternalisme	14
5.3 Keuze-architectuur	15
6. Afwijkingen van de rationele keuzetheorie	17
6.1 Externe factoren	17
6.2 Status quo bias en default rules	17
6.3 Loss aversion en endowment effects	18
6.4 Framing effects	19
6.5 Het belang van onderzoek naar menselijk keuzegedrag	19
7. Normatieve consequenties	21
7.1 Onvermijdelijke beïnvloeding en paternalisme	21
7.2 Welvaart	21
7.3 Vrijheid	22
7.4 Gelijkheid	23
8. Liberaal paternalisme en de private sector	25
9. Prescriptieve uitspraken	27
10. Liberaal paternalisme en rationaliteit	29
11. Asymmetrisch paternalisme	31
12. Leergedrag	34
13. Contextafhankelijkheid van liberaal paternalisme	35
14. Samenvatting en conclusie	36
14.1 Samenvatting	36
14.2 Conclusie	37
Literatuur	38

1. Inleiding

'The sovereignty must be violated in order to achieve the satisfaction'

Peter Wiles

'Before writing a prescription, one must know the symptoms of the disease being treated'

Richard Thaler en Shlomo Benartzi

1.1 Introductie

De gedragseconomie is een snel groeiende stroming binnen de economische wetenschap. Gedragseconomen proberen economie en psychologie met elkaar te verbinden. Veel prominente gedragseconomen publiceren dan ook op beide wetenschapsgebieden. Deze economen zijn kritisch op een aantal veronderstellingen van de neoklassieke theorie. Deze kritiek betreft vooral het gangbare mensbeeld binnen deze stroming: de *homo economicus*. Deze zogenaamde *homo economicus* is volledig rationeel, heeft volledige informatie en stabiele preferenties, sterke wilskracht en maximaliseert met gebruik van deze eigenschappen zijn nut.¹

De economische mens heeft zijn kracht in het verleden bewezen. Veel (neoklassieke) modellen zijn gebaseerd op de bovengenoemde veronderstellingen. Het is namelijk een eenvoudig te modelleren figuur die heldere evenwichtssituaties oplevert. Uit onderzoek van andere sociale wetenschappen, zoals de psychologie, blijkt echter dat de *homo sapiens* in werkelijkheid niet handelt zoals de *homo economicus*. Hoewel de economische mens analytisch een goed hulpmiddel is, schiet het tekort als descriptief model voor menselijk handelen. Mensen handelen niet volledig rationeel en hebben geen stabiele preferenties. De gedragseconomen hebben als doel om een descriptief model te ontwikkelen die het menselijk gedrag analyseert, beschrijft en modelleert en die meer in overeenstemming met de werkelijkheid is dan in het geval van de neoklassieke economie.

Het spannende van de economische wetenschap is dat zij niet alleen uitspraken doet over het werkelijke keuzegedrag van mensen, maar ook over hoe mensen zouden moeten

¹ Het is de vraag in hoeverre de neoklassieke economie werkelijk uitgaat van het mensbeeld van de *homo economicus*. Hoewel dit mensbeeld zeker een grote rol speelt, doen sommige gedragseconomen vermoeden dat neoklassieke economen van mening zijn dat de mens in werkelijkheid een *homo economicus* is (Sunstein en Thaler 2009, 7). Daniel Klein heeft hier kritiek op geleverd in zijn commentaar op het liberaal paternalisme van Sunstein en Thaler. Hij schrijft: "Very few libertarians have maintained what Thaler and Sunstein suggest they maintain, and, indeed, many of the leading theorists have worked with ideas in line with what Thaler and Sunstein have to say about man's nature." (Klein 2004, 266).

kiezen. Zeker in het verleden is de economische wetenschap sterk vervlochten geweest met politiek en bij beleid gaat het bijna altijd om prescripties.² Economen nemen er geen genoegen mee om descriptief bezig te zijn (hoewel het logisch positivisme de economische wetenschap van alle normerende uitspraken wil ontdoen), zij doen ook prescriptieve uitspraken. De gedragseconomie is nog redelijk jong en er is geen grote overeenstemming over een descriptief model. Dat is voor een aantal gedragseconomen echter geen reden om niet alleen een descriptief model, maar ook een prescriptief model te presenteren: het liberaal paternalisme van Sunstein en Thaler (in het vervolg ST)³. Niet alleen ST, maar ook anderen zijn vanuit de gedragseconomie bezig met paternalisme, bijvoorbeeld Camerer, Issacharoff, Loewenstein, O'Donoghue en Rabin onder de noemer asymmetrisch paternalisme.⁴

1.2 Probleemstelling

De redenering op basis waarvan de bovengenoemde auteurs een vorm van paternalisme voorstaan, is vrij eenvoudig: omdat mensen er niet in slagen om te handelen in overeenstemming met hun ware eigenbelang, hebben zij sturing nodig. Door een zachte vorm van paternalisme moeten deze fouten voorkomen of de negatieve gevolgen ervan beperkt worden. Dit kan door middel van het aanpassen van de keuze-architectuur. Ik wil in mijn scriptie dieper ingaan op de manier waardoor het menselijk gedrag wordt beïnvloedt door de keuze-architectuur. Daarnaast wil ik beoordelen in hoeverre dit moet leiden tot een vorm van paternalisme. Ik kom tot de volgende vraag:

Wat is de betekenis van de keuze-architectuur in het liberaal paternalisme van Sunstein en Thaler en in hoeverre is de beïnvloeding van gedrag door de keuze-architectuur een reden voor deze vorm van paternalisme?

Deze scriptie bestaat uit twee delen waarin ik de bovenstaande vraag hoop te beantwoorden. Het eerste deel van deze scriptie bestaat uit een beschrijvend deel, waarin ik de betekenis van het keuze-architectuur uitdiep (het eerste deel van de vraag). Allereerst zal ik ingaan op de gedragseconomie in het algemeen en het liberaal paternalisme van Sunstein en Thaler in het bijzonder. Hierbij zal ook het asymmetrisch paternalisme worden besproken. Daarna zal ik bespreken wat er wordt bedoeld met de keuze-

² Hennipman (1962), 18.

³ ST (2003a); ST (2003b).

⁴ Camerer *et al.* (2003).

architectuur en de onvermijdelijke beïnvloeding van gedrag daardoor. Daarbij komen ook de afwijkingen van de rationele keuze-theorie aan bod.

Het tweede deel is evaluatief van aard. Aan de hand van verschillende stellingen die ik verdedig, zal ik proberen het tweede deel van de hoofdvraag te beantwoorden. Daarbij zal gekeken worden naar de plaats van het argument van onvermijdelijke beïnvloeding van gedrag in het liberaal paternalisme, waarbij ik ook een vergelijking maak met het asymmetrisch paternalisme. Ook zal ik ingaan op de vraag of een vorm van paternalisme vanzelfsprekend is nu we meer weten over menselijk gedrag.

2. Gedragseconomie

2.1 Ontstaan en doel

De gedragseconomie is ontstaan in de jaren tachtig met als belangrijkste sponsor de Russell Sage Foundation. Op hun website wordt een mooie beschrijving gegeven van het ontstaan van de gedragseconomie en het belang ervan:

“The theoretical edifice of neo-classical micro-economics is built on the simplifying assumption that people are generally capable of making economic decisions consistently to maximize their own interests. Departures from rational maximization are considered largely to be random errors that disappear as people learn to behave more rationally or are eliminated from market competition if they don't.

Over the last twenty-five years, the new interdisciplinary field of behavioral economics has emerged to challenge this assumption. Building on research in cognitive and social psychology and sociology, behavioral economists have shown that there are persistent, systematic departures from rationality in economic decision making, which are not purged by market forces, and which may well shape the way markets operate, rendering them less efficient than textbook market models. Behavioral economics has taken up the difficult task of working out how cognitive biases, mental rules of thumb, interpersonal relationships and social networks and norms can cause real-life economic decisions to deviate from the standards of rational, self-interested maximization.”⁵

Veel gedragseconomen verbinden economie met andere sociale wetenschappen, met name psychologie. De bekendste gedragseconomen zijn Colin Camerer, Daniel Kahneman, David Laibson, George Loewenstein, Matthew Rabin, Richard Thaler en Amos Tversky.⁶ Zoals op de website van de Russell Sage Foundation beschreven staat, richt het onderzoek van gedragseconomen zich op de afwijkingen van menselijk gedrag ten opzichte van de veronderstellingen binnen de neoklassieke economische theorie. Niet dat deze veronderstellingen nooit bestreden of genuanceerd waren. Verschillende vormen van marktfalen wijzen op descriptieve onjuistheid van bepaalde economische modellen met

⁵ <http://www.russellsage.org/research/behavioral-economics-detailed> (bezoekt in augustus 2011).

⁶ Heukelom (2006b).

betrekking tot menselijk keuzegedrag. Gedragseconomen willen door empirisch onderzoek en diepgaande analyse nieuwe descriptieve modellen ontwerpen die meer overeenkomen met werkelijk menselijk gedrag. Dat dit heel moeilijk is laat zich raden. Daarom is het nodig dat er eerst licht wordt geworpen op de zogenaamde fouten⁷ in menselijk gedrag. Een voorbeeld hiervan is het artikel van Kahneman en Tversky “Rational Choice and the Framing of Decisions”.⁸

2.2 Twee stromingen

Heukelom onderscheid twee stromingen binnen de gedragseconomie.⁹ De eerste stroming hanteert het onderscheid normatief-descriptief-prescriptief in economische modellen. Hij legt dit onderscheid helder uit:

“‘Normative’ is what is objectively correct and how people should and either consciously or unconsciously want to behave. ‘Descriptive’ is how people actually behave in reality. Deviations of real world behavior from the normative theory may occur for a number of reasons and are not likely solved by explaining the theory to the individuals. ‘Prescriptive’, then, is about how policies should be designed in order to make people behave more in accordance with the normative theory.”¹⁰

Tot deze stroming behoren Kahneman, Tversky en Thaler. Zij hanteren het model van de neoklassieke theorie als normatief kader. Door dit kader te blijven hanteren, is de stap naar een prescriptieve theorie snel gemaakt.

Belangrijke vertegenwoordigers van de tweede stroming zijn Camerer, Laibson en Rabin. Zij beargumenteren dat de traditionele economische theorie niet alleen descriptief (of positief) onjuist is, maar ook normatief onjuist. Dat wil zeggen dat de traditionele beschrijvingen van menselijk gedrag niet alleen niet in overeenstemming met het werkelijke gedrag van mensen zijn, maar dat evenzeer controversieel is dat het een beschrijving van gedrag is hoe mensen zouden moeten handelen om hun welvaart te maximeren.¹¹

⁷ Het Engelse woord dat meestal wordt gebruikt om de afwijkingen van het rationele keuzegedrag aan te geven is *biases* of ook weleens *anomalies*. Hoewel het woord fouten erg normatief klinkt, gebruik ik dit woord toch om aan te geven dat het gaat om (cognitieve) beperkingen.

⁸ Kahneman en Tversky (1986).

⁹ Heukelom (2006b).

¹⁰ Heukelom (2006a), 16.

¹¹ Laibson (2003).

3. Liberaal Paternalisme

Sunstein (professor aan de Rechtenfaculteit van de Universiteit van Chicago) en Thaler (professor aan de Economische faculteit van de Universiteit van Chicago) hebben het werk van de gedragseconomen diepgaand bestudeerd. Zij zijn ervan overtuigd dat het mensbeeld van neoklassieke model (zoals hierboven gedefinieerd) descriptief onjuist is, iets waar weinig economen het mee oneens zullen zijn. De *homo economicus*, die nog steeds in veel economische modellen wordt gebruikt, moet volgens Thaler worden vervangen door de *homo sapiens*.¹² Eén van de kenmerken van de *homo economicus* is dat zij onfeilbaar in haar eigenbelang handelt. Als mensen werkelijk zulke economische mensen zijn, dan is het het beste om hen volledig vrij te laten in hun keuzes. Als dit echter onjuist is, dan valt die vanzelfsprekendheid weg. Daarom hebben de twee bovengenoemde gedragseconomen zich beziggehouden met de vraag wat de consequenties zijn van de *fouten* die mensen maken in hun keuzegedrag voor beleid. De theorie die zij hebben ontwikkeld noemen zij *liberaal paternalisme*.¹³ Deze theorie houdt kortweg het volgende in: de bevindingen van gedragseconomen met betrekking tot tekortkomingen in het menselijk keuzegedrag en de onvermijdelijkheid om het keuzegedrag van mensen te beïnvloeden¹⁴, moet leiden tot een zachte vorm van paternalisme, waarbij keuzearchitecten in het belang van consumenten hun keuzes sturen, zodat zij meer in overeenstemming met hun werkelijk eigenbelang handelen.¹⁵

3.1 Onvermijdelijke beïnvloeding

Een belangrijk argument voor paternalisme is de onvermijdelijkheid van het beïnvloeden van het menselijk keuzegedrag. “In many situations, some organization or agent *must* make a choice that will affect the choices of some other people”.¹⁶ Het is dit argument dat ik in deze scriptie aan een nader onderzoek wil onderwerpen.¹⁷ Een voorbeeld dat zij

¹² Thaler (2000).

¹³ ST (2003a); ST (2003b). De betekenis van deze begrippen en de wijze waarop ST die hanteren, wordt in hoofdstuk 5 besproken.

¹⁴ In hoofdstuk 6 wordt ingegaan op welke wijze het keuzegedrag wordt beïnvloedt door de keuzearchitectuur en worden de bijbehorende afwijkingen van de rationele keuze-theorie besproken.

¹⁵ De vraag wat eigenbelang (*self-interest*) precies is, wordt in deze scriptie niet besproken. Ook niet of er een onderscheid gemaakt moet worden tussen het meer egoïstisch klinkende eigenbelang en het zogenaamde welbegrepen eigenbelang. In het vervolg moet met handelen vanuit eigenbelang worden begrepen als zijnde in overeenstemming met de eigen preferenties. Gedragseconomen wijzen er dus dat mensen er niet in slagen overeenkomstig hun eigen preferenties (belang) te handelen.

¹⁶ ST (2003a), 175.

¹⁷ De onvermijdelijkheid van het beïnvloeden van keuzes wordt uitgebreider uitgewerkt in hoofdstuk 6.

hierbij verschillende malen geven betreft de inrichting van een cafetaria. Welke opstelling er ook wordt gekozen, het is onvermijdelijk dat het koopgedrag van mensen erdoor wordt beïnvloed. Het gaat daarom niet om de vraag *of*, maar *hoe* er sprake is van beïnvloeding. Een paternalistische manier van beïnvloeding betekent dat de opstelling zo gekozen wordt dat het ervoor zorgt dat de welvaart van klanten wordt bevorderd. Dit zou praktisch kunnen betekenen dat ongezonde toetjes op een plaats komen te staan waar klanten minder snel komen, of dicht bij de kassa, wanneer klanten alles wat zij nodig hebben al hebben gepakt. Op deze manier kan de eigenaar van een cafetaria de gezondheid van mensen positief beïnvloeden. Toch worden de klanten niet gedwongen om gezonde etenswaren te kopen. Dat is het liberale aspect van het verhaal: de klant is nog steeds *vrij* om te kiezen wat hij wil.

“A nudge, as we will use the term, is any aspect of the choice architecture that alters people’s behavior in a predictable way without forbidding any options or significantly changing their economic incentives. To count mere as a nudge, the intervention must be easy and cheap to avoid. Nudges are not mandates. Putting the fruit at eye level counts as a nudge. Banning junk food does not.”¹⁸

Het liberale aspect van het paternalisme moet ervoor waken dat er sprake is van dwang. Daarom is het ook met recht een zachte vorm van paternalisme te noemen. Op een andere plaats schrijven zij dat het paternalisme op de manier zoals zij het voorstaan, de keuzes van mensen beïnvloedt zodat ze beter af zijn “*as judged by themselves*”.¹⁹ Daarbij willen de auteurs niet uitgaan van de keuzes die mensen in werkelijkheid laten zien (*revealed preferences*), omdat keuzes te lijden hebben onder de beperkte informatie, beperkte wilskracht en andere cognitieve beperkingen. Floris Heukelom vat deze visie als volgt samen: “Because revealed preferences are not the same as welfare, the task of the policy maker is to think of policy that induces people to behave more in accordance with their true preferences, and thus more in accordance with the normative theory”.²⁰ Vooral dat laatste is van belang, omdat ST met hun liberaal paternalisme het neoklassieke model wel als normatief kader hanteren. Dit betekent dat, hoewel mensen in werkelijkheid niet in overeenstemming met dit kader handelen, het welvaartsbevorderend, in het eigenbelang

¹⁸ ST (2009), 6.

¹⁹ Idem, 6.

²⁰ Heukelom (2006b), 20.

van mensen, zou zijn als zij wel in overeenstemming met dit kader handelen. Het verschil tussen *is* en *ought* moet door de sturing van het keuzegedrag worden overbrugd.

3.2 Voorbeelden van liberaal paternalisme

De auteurs bespreken verschillende concrete voorbeelden van liberaal paternalisme. Een voorbeeld is het spaargedrag van werknemers. Uit onderzoek blijkt dat werknemers minder sparen voor hun pensioen dan ze zouden willen. Dit heeft te maken met uitstelgedrag (*procrastination*). In het artikel “Save More Tomorrow” worden prescriptieve suggesties gedaan om het spaargedrag van werknemers te veranderen.²¹

Een andere eenvoudige liberaal paternalistische maatregel is het veranderen van de standaardoptie. Het veranderen van een inschrijfsysteem naar een uitschrijfsysteem, bijvoorbeeld voor een pensioenplan voor werknemers, verhoogt het aantal deelnemers significant. Dit heeft te maken met de kracht van de suggestie²² en ook met de status quo bias. Dit laatste betekent dat mensen geneigd zijn de status quo te accepteren, mede omdat het nemen van beslissingen tijd en moeite kost.²³

Dit alles gaat erop terug dat context waarin een keuze wordt gemaakt, invloed heeft op het gedrag van mensen.²⁴ Schijnbaar irrelevante verschillen hebben invloed op keuzegedrag. Het doet er dus toe hoe we keuzes presenteren. Dat geldt bijvoorbeeld voor verbale presentaties van keuzes (zoals het gegeven dat mensen 90% kans op slagen positiever waarderen dan 10% kans op mislukking). Liberaal paternalisme betekent in dit geval het zodanig presenteren van een keuze, zodat de welvaart van consumenten wordt verhoogd.

Concluderend is volgens ST de traditionele (neoklassieke) economische theorie *descriptief* onjuist, hoewel *normatief* juist. De gedragseconomie heeft als taak het neoklassieke model aan te passen²⁵ zodat het descriptief meer in overeenstemming met het werkelijke gedrag van mensen is. Een voorbeeld hiervan is het artikel “Toward a positive theory of consumer choice”.²⁶ Met het liberaal paternalisme willen ST een *prescriptief* model ontwerpen dat ervoor zorgt dat mensen meer in overeenstemming met het normatieve model handelen.

²¹ Benartzi en Thaler (2004).

²² Zie hiervoor Madrian en Shea (2001).

²³ Van Dalen (2011).

²⁴ Kahneman en Tversky (1986).

²⁵ Nota bene: ik heb hier *aanpassen* geschreven en geen *vervangen*. Thaler gaat niet zover dat hij de gehele traditionele theorie wil vervangen, mede omdat hij de deze nog steeds als normatief kader wil hanteren.

²⁶ Thaler (1980).

4. Asymmetrisch paternalisme

In hetzelfde jaar dat ST publiceerden over het liberaal paternalisme, komen andere gedragseconomen met een vergelijkbare vorm van nieuw paternalisme: asymmetrisch paternalisme.²⁷ Zij stellen eveneens dat de resultaten van de gedragseconomie tot een bepaalde vorm van paternalisme kunnen leiden. “Recent research in behavioral economics has identified a variety of decision-making errors that may expand the scope of paternalistic regulation”.²⁸ Volgens de auteurs is er wel voorzichtigheid geboden: de beslissingsfouten die door empirisch onderzoek worden geconstateerd niet universeel en de gedragseconomie bevindt zich nog in een te vroeg stadium om sterke uitspraken hierover te doen. Vandaar dat zij het artikel “Regulation for Conservatives” hebben genoemd, vanwege de terughoudendheid die zij willen betrachten.

Desalniettemin blijft staan dat individuen er in veel gevallen niet in slagen om te handelen in overeenstemming met hun eigenbelang. “For instance, a substantial body of literature examines how people with self-control problems may fail to carry out their desired course of action”.²⁹ Mensen die zich bewust zijn van de beperkte controle over zichzelf, kunnen bepaalde vormen van regulering op prijs stellen. Het is echter vaak zo dat mensen zich niet bewust zijn van hun beperkingen, zeker niet op het moment dat een keuze gemaakt moet worden. De asymmetrie in het paternalisme dat wordt voorgesteld, houdt in dat er veel baten zijn voor hen die veel fouten maken en beperkt rationeel zijn en voor weinig of geen kosten zorgen voor hen die wel rationeel zijn. De verplichte afkoelperiode na een aankoop aan de deur is een voorbeeld van asymmetrisch paternalisme. Mensen die een overhaaste beslissing maken en op het moment van aankoop niet volledig rationeel zijn, kunnen de koop binnen een bepaalde periode terugdraaien en hebben daar veel baat bij. Zij die volledig rationeel overgegaan zijn tot aankoop, hebben geen last van het bestaan van een dergelijke afkoelperiode.

Het asymmetrisch paternalisme dient verschillende doelen. Als eerste willen de auteurs het debat aangaan met andere wetenschappers en helderheid verschaffen over het gedrag van mensen. Daarnaast is het asymmetrisch paternalisme niet zozeer prescriptief bedoeld, maar eerder descriptief en analytisch, om te laten zien dat wetgeving goed te verklaren is

²⁷ Camerer *et al.* (2003).

²⁸ Idem, 1211.

²⁹ Idem, 1217.

vanuit deze theorie (hetgeen opgaat voor het bovengenoemde voorbeeld). Het laatste is dat asymmetrisch paternalisme een raamwerk biedt om paternalistisch beleid te evalueren op efficiëntie.

In het artikel worden verschillende vormen van paternalisme besproken:

1. Standaardopties (*default rules*).
2. Voorzien van informatie of het anders weergeven van informatie.
3. Afkoelperiodes.
4. Beperken van keuzemogelijkheden.

Deze vormen zijn grofweg geordend op een toename van paternalisme.

Anders dan bij het liberaal paternalisme van ST wordt in het artikel van Camerer *et al.* het argument van de onvermijdelijkheid van het beïnvloeden van het keuzegedrag door de keuze-architectuur niet naar voren gebracht. In de bespreking van de verschillende voorbeelden (zie de opsomming hierboven) wordt wel duidelijk dat dit een rol speelt. Bij ST wordt het echter tot een kernargument voor paternalisme verheven. Omdat deze scriptie hierover gaat, is het verschil opvallend te noemen. In hoofdstuk 12 zal dit verschil uitgebreider aan bod komen.

5. Begrippen

In dit hoofdstuk worden een aantal kernbegrippen besproken die met het liberaal paternalisme te maken hebben.

5.1 Liberalisme

ST hebben gekozen voor de term *libertair* (*libertarian*), om daarmee aan te geven dat het paternalisme dat zij voorstaan een vrijheidslievende vorm van paternalisme is. Een vertaling met *libertair* zou niet op zijn plaats zijn. In het Nederlands wordt libertarisme meestal gebruikt als aanduiding voor extreem liberalisme. Van de Haar geeft aan dat de term libertarisme in de Verenigde Staten soms voor klassiek liberalen wordt gebruikt.³⁰ De Engelse term *liberal* betekent in Amerika eerder sociaal-liberaal en progressief. Thaler geeft zelf in een lezing voor Nederlands publiek aan dat het “in Europe better be called liberal paternalism.”³¹ Evenals Martin van Hees die een lezing voor de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid gaf over dit onderwerp heb ik daarom voor gekozen om het meer neutrale woord liberaal te gebruiken.³² Hoeveel verscheidenheid er ook is onder liberalen, bij allen staat de *individuele vrijheid* centraal.³³ Het mag duidelijk zijn dat de invulling van dit begrip vrijheid enorm kan verschillen. In de hoofdstukken 8 en 11 wordt hier dieper op ingegaan.

5.2 Paternalisme

In de Stanford Encyclopedia of Philosophy staat paternalisme als volgt gedefinieerd:

“the interference of a state or an individual with another person, against their will, and justified by a claim that the person interfered with will be better off or protected from harm.”³⁴

ST wijken op een aantal punten van deze definitie af. Volgens hen is het een misvatting dat er bij paternalisme altijd sprake is van dwang. Ze schrijven: “In our understandig, a policy counts as ‘paternalistic’ if it is selected with the goal of influencing the choices of

³⁰ Van de Haar (2011).

³¹ Thaler (2009), 11.

³² Van Hees (2009).

³³ Van de Haar (2011), 16-17.

³⁴ <http://plato.stanford.edu/entries/paternalism> (bezoekt in augustus 2011).

affected parties in a way that will make those parties better off”.³⁵ Ook zeggen ST niet dat de planner beter is staat is om te bepalen wat goed is voor de betrokken individuen. Ze willen de welvaart van mensen bevorderen “as judged by themselves”.³⁶

“It is not that Cass and I think we know what is best for other people or that we think Barack Obama or David Cameron know what’s best for other people. We think we can help people make the choices they would make if they had all the information and time necessary to make a good choice.”³⁷

Omdat die tijd en informatie ontbreekt, maken mensen inferieure keuzes. ST stellen daarom *revealed preferences* niet gelijk aan *true preferences*, omdat mensen er niet in slagen te handelen in overeenstemming met hun werkelijke voorkeuren. De vraag is hoe het dan mogelijk is om toch de werkelijke voorkeuren van mensen te kennen.³⁸ Hoewel deze scriptie die specifieke vraag niet stelt, is het wel een vraag die direct naar boven komt bij het beoordelen van het liberaal paternalisme van ST.

In de Stanford Encyclopedia of Philosophy staat verder nog over paternalisme het volgende geschreven:

“The issue of paternalism arises with respect to restrictions by the law such as anti-drug legislation, the compulsory wearing of seatbelts, and in medical contexts by the withholding of relevant information concerning a patient's condition by physicians. At the theoretical level it raises questions of how persons should be treated when they are less than fully rational.”³⁹

Dat laatste is in het bijzonder belangrijk omdat het bij ST met name hierom gaat.

5.3 Keuze-architectuur

Een derde belangrijk begrip om het liberaal paternalisme te kunnen begrijpen is het begrip keuze-architectuur (*choice architecture*). De persoon die de keuze-architectuur ontwerpt, noemen ze de keuze-architect. In het boek Nudge wordt een keuze-architect als volgt omschreven: “A choice architect has the responsibility for organizing the context in which

³⁵ ST (2006a), 175.

³⁶ ST (2009), 5; Thaler (2009), 11.

³⁷ Idem, 11.

³⁸ zie hiervoor Rizzo, M.J. en D.G. Whitman (2009).

³⁹ <http://plato.stanford.edu/entries/paternalism> (bezoekt in augustus 2011).

people make decisions.”⁴⁰ Een keuze-architectuur is dus kort gezegd de keuze-context. Daarbij moeten we aan publieke en private partijen denken. Er zijn tal van mogelijkheden om een keuzeproces vorm te geven. Een belangrijk gegeven dat ST duidelijk maken is dat er geen neutraal ontwerp bestaat. Iedere wijze waarop een context wordt vormgegeven waarin een keuze wordt gemaakt, beïnvloedt het keuzegedrag van mensen. Dan kan het gaan om een huisarts die een bepaalde behandeling voorstelt. Hoe hij dit vertelt, heeft effect op de keuze die de patiënt maakt. Het kan ook gaan om de opstelling van producten in de supermarkt of om de wijze waarop mensen een keuze maken om wel of geen orgaandonor te worden.

⁴⁰ ST (2009), 3.

6. Afwijkingen van de rationele keuzetheorie

Nu we duidelijk hebben dat voor ST de keuze-architectuur een belangrijke plaats inneemt en de invloed die dit uitoefent op het gedrag, is het belangrijk om te kijken op welke manier het gedrag wordt beïnvloedt. In dit hoofdstuk worden de afwijkingen van de rationele keuzetheorie besproken die bij ST een grote plaats innemen. Daarnaast wijs ik op het belang van onderzoek naar menselijk gedrag.

6.1 Externe factoren

Mensen zijn niet volledig rationeel, ze voldoen niet aan de kenmerken van de homo economicus. In de gedragseconomie is studie gedaan op welke wijze mensen afwijken van dit model van rationele keuzetheorie. We moeten daarbij onderscheid maken tussen cognitieve beperkingen, die voornamelijk een intern probleem zijn, en beïnvloeding van gedrag door externe factoren (door de keuze-architectuur). Niet dat deze geheel te scheiden zijn, want ook de beïnvloeding van keuzegedrag door externe factoren komt door het beperkte menselijke inzicht in de situaties en controle over zichzelf. Mitchell noemt de eerste categorie *contextualization problems* en de tweede *self-control problems*.⁴¹ In deze scriptie gaat het ook die eerste categorie, de *contextualization problems*.

In dit hoofdstuk worden een aantal afwijkingen (*biases*) besproken: *loss aversion*, de *status quo bias*, *endowment effect* en *framing effects*.⁴² Deze afwijkingen zijn belangrijk, omdat de manifestatie ervan in directe relatie staat tot de keuze-architectuur. Hieronder wordt een korte omschrijving gegeven van deze verschillende afwijkingen en de relevantie hiervan voor het onderwerp.

6.2 Status quo bias en default rules

Bij veel beslissingen die in het dagelijks leven worden genomen, is het handhaven van de status quo één van de alternatieven. Dat betekent niet alleen niets doen (geen keuze maken), maar het kan ook betekenen dat dezelfde keuze opnieuw wordt gemaakt. Vanuit de rationele keuzetheorie zullen actoren alleen de status quo handhaven indien dat ook de meest rationele beslissing is (en dus het meeste nut oplevert). Op basis van empirisch onderzoek blijkt dat mensen een geneigdheid hebben om de status quo vaker te handhaven

⁴¹ Mitchell (2005).

⁴² Mitchell (2005), 1255.

dan zou worden verwacht op basis van de rationele keuzetheorie.⁴³ Daarom wordt het ook de status quo *bias* genoemd.

Dit wordt duidelijk als we de keuze-architectuur van orgaandonatie bekijken. Er zijn verschillende methoden om mensen daarover te laten kiezen. In Nederland is op dit moment het systeem dat je niet ingeschreven staat als orgaandonor, tenzij je aangeeft wel donor te willen zijn (opt-in). Andere manieren zijn een uitschrijfsysteem (opt-out) en het verplichten tot een keuze. De uitkomsten zullen per keuze-architectuur verschillen. Uit onderzoek blijkt dat bij een verplichte keuzesysteem of een opt-out systeem het aantal donoren significant hoger is.⁴⁴ Dat het aantal hoger is bij opt-out dan bij opt-in heeft te maken met de status quo bias. Het is dus belangrijk welke standaardoptie hier wordt gekozen. De standaardoptie in een keuze-architectuur, wordt in het Engels de *default rule* genoemd. Het kiezen van een default rule door de keuze-architect is één van de meest gebruikte voorbeelden voor liberaal paternalisme.

6.3 Loss aversion en endowment effects

Het endowment effect is een term die door Richard Thaler zelf gemunt is.⁴⁵ Hij omschrijft het als “goods that are included in the individual's endowment will be more highly valued than those not held in the endowment, *ceteris paribus*.”⁴⁶ Op basis van empirisch onderzoek blijkt dat mensen goederen die zij bezitten hoger waarderen dan goederen die zij niet bezitten, al gaat het om goederen met dezelfde waarde. De *willingness-to-accept* om het goed kwijt te raken, is dus hoger dan de *willingness-to-pay* om in het bezit van een goed te komen.

Om dit effect te verklaren, kwamen Kahneman en Tversky met de term *loss aversion* om daarmee het volgende aan te geven: “Loss aversion explains people's reluctance to bet on a fair coin for equal stakes: The attractiveness of the possible gain is not nearly sufficient to compensate for the aversiveness of the possible loss.”⁴⁷ In een ander artikel wordt het omschreven als “the disutility of giving up an object is greater than the utility associated

⁴³ Samuelson en Zeckhauser (1988).

⁴⁴ Van Dalen (2011).

⁴⁵ Thaler (1980).

⁴⁶ Thaler (1980), 44.

⁴⁷ Kahneman en Tversky (1984), 342.

with acquiring it”.⁴⁸ Loss aversion kan ook worden gebruikt om de status quo bias te verklaren.

6.4 Framing effects

Dit effect is het meest ingewikkeld van de genoemde effecten. Hierbij gaat het om de presentatie van keuzes. Kahneman en Tversky beschrijven vier verschillende normatieve regels van de *expected utility theory*. Een van deze regels is die van *invariance*, waarbij moet gelden dat “different representations of the same choice problem should yield the same preference. That is, the preference between options should be independent of their description”.⁴⁹ Deze regel is intuïtief juist. De manier waarop de keuze wordt gepresenteerd, zou geen invloed zou moeten hebben op de beslissing als de uitkomst hetzelfde is. Toch wordt op basis van empirisch onderzoek aangetoond dat deze regel descriptief onjuist is. Meestal gaat het om een presentatie van de keuze in woorden, bijvoorbeeld voor het kiezen van een behandeling van een ziekte. Als hierbij de kans op overleven wordt genoemd, wordt deze behandeling aantrekkelijker ervaren dan als de kans op overlijden wordt genoemd.⁵⁰ De manier waarop een keuze-architect de keuze presenteert, heeft dus effect op de keuze die gemaakt zal worden. De precieze invloed is echter moeilijk te meten. Kahneman en Tversky concluderen dat de afwijking van deze normatieve regel wel systematisch is, maar ver van universeel.⁵¹

6.5 Het belang van onderzoek naar menselijk keuzegedrag

ST kaarten met het liberaal paternalisme een belangrijk onderwerp aan. Uit onderzoek blijkt inderdaad dat het onterecht is om ervan uit te gaan dat mensen volledig rationeel zijn en niet te maken hebben met cognitieve beperkingen in het keuzeprocess. Economen zijn er misschien teveel vanuit gegaan dat mensen volledig voor zichzelf kunnen bepalen wat goed voor hen is en dienovereenkomstig te handelen. Deze visie ontbeert iedere realiteitszin. Preferenties worden daarbij exogeen verondersteld, niet beïnvloedbaar door de omgeving.

⁴⁸ Kahneman *et al.* (1991), 193.

⁴⁹ Kahneman en Tversky (1986), 253.

⁵⁰ Hier kan een parallel worden gezien met loss aversion, omdat er sprake is van een aversie voor een keuze in een keuzeframe waarbij het ‘verlies’ benadrukt in plaats de de mogelijke ‘winst’ wordt benadrukt.

⁵¹ Kahneman en Tvesky (1981).

Het is de vraag of economen werkelijk uitgaan van een model met zo'n beperkt mensbeeld. Klein wijst erop dat klassiek liberale economen nooit zo hebben gedacht. Hij citeert de libertaire econoom Hayek als voorbeeld hiervan:

“It would be nearer the truth to say that in their view man was by nature lazy and indolent, improvident and wasteful, and that it was only by the force of circumstances that he could be made to behave economically or carefully to adjust his means to his ends. (...) [T]he famous presumption that each man knows his interests best . . . is neither plausible nor necessary for the [true] individualist's [policy] conclusions.”⁵²

Toch waren economen als Hayek vanuit hun ideologisch gedachtegoed ervan overtuigd dat individuele vrijheid het beste voor een samenleving is. In die tijd was echter nog niet veel onderzoek gedaan op wat die cognitieve beperkingen waren. Net zo goed voor liberale denkers als voor anderen is het onderzoek naar de afhankelijkheid van mensen gedrag van externe factoren van belang. Vanuit een liberaal perspectief kan het namelijk een bedreiging zijn voor de individuele keuzevrijheid. Het maakt dus niet uit vanuit welk perspectief deze nieuwe onderzoeksresultaten worden bekeken, ze zijn sowieso relevant. Het is natuurlijk wel de vraag op welke wijze we met deze resultaten omgaan en welke beleidsmatige consequenties we eraan verbinden.

⁵² Klein (2004), 264.

7. Normatieve consequenties

Stelling: *Het inzetten van liberaal paternalisme specifiek voor het verhogen van de welvaart is niet vanzelfsprekend.*

7.1 Onvermijdelijke beïnvloeding en paternalisme

Onvermijdelijkheid van beïnvloeding van keuzes hoeft niet noodzakelijk te leiden tot een toename aan paternalisme. ST suggereren dit wel: “The first misconception is that there are viable alternatives to paternalism.”⁵³ “Often people’s preferences are ill-formed, and their choices will inevitably be influenced by default rules, framing effects, and starting points. In these circumstances, a form of paternalism cannot be avoided.”⁵⁴ Het voorbeeld dat wordt gebruikt is de opstelling van de producten in een cafetaria. Ze beschrijven een aantal alternatieven die volgens hen allemaal niet aantrekkelijk zijn: een random opstelling, mensen zo dik mogelijk maken en zorgen dat consumenten kiezen wat ze voor zichzelf zouden kiezen (“what she thinks they would choose on their own”). Behalve het feit dat dit een vrij banale opsomming is voor een artikel in de *University of Chicago Law Review*, is het absoluut geen uitputtende opsomming. Allereerst mis ik de optie van winstmaximalisatie. Eén van de standaardveronderstellingen binnen economische theorie is dat bedrijven streven naar winstmaximalisatie (zie het volgende hoofdstuk). In het boek *Nudge* wordt deze optie wel besproken, maar even snel van de hand gewezen.

ST willen liberaal paternalisme inzetten om de welvaart van mensen te verhogen. Hieronder bespreek ik zij daarmee bedoelen en eveneens bespreek ik andere waarde waarvoor liberaal paternalisme ook kan worden ingezet.

7.2 Welvaart

Volgens de auteurs is een zachte vorm van paternalisme dus de enige serieus te nemen optie. Paternalisme dat als doel heeft om de welvaart van consumenten te verhogen. De welvaart wordt volgens ST verhoogt als mensen meer handelen in overeenstemming met de rationele keuzetheorie. Dat wil zeggen dat mensen gaan kiezen wat ze ook zouden kiezen indien er sprake was van volledige informatie en de afwezigheid van cognitieve beperkingen. Bij het bespreken van de twee stromingen in de gedragseconomie (2.2) heb

⁵³ ST (2003b), 1164.

⁵⁴ Idem, 1166.

ik al aangegeven dat ST dus bewust kiezen voor het normatieve kader van de neoklassieke theorie. Het is mijns inziens vrijwel dan wel geheel onmogelijk om te weten hoe mensen zouden handelen *indien* er sprake zou zijn van volledige informatie enzovoort. We hebben dan namelijk te maken met *counterfactuals*. De voorbeelden die ST geven van liberaal paternalisme lijken er echter wel degelijk op te wijzen dat zij weten wat mensen willen, namelijk: health, wealth and happiness (uit de ondertitel van het boek *Nudge*). Dit lijkt tegenstrijdig. Het probleem is ook dat ST geen duidelijke definitie geven van welvaart. “We are not attempting to say anything controversial about welfare, or to take sides in reasonable disputes about how to understand that term.”⁵⁵ Hoewel zeer belangrijk, geven ST zich weinig rekenschap van de normatieve keuzes die zij maken.

7.3 Vrijheid

In het artikel *Nudging for Equality: values in libertarian paternalism* worden andere waarden beschreven die door middel van liberaal paternalisme bevorderd kunnen worden.⁵⁶ In dit artikel wordt de discussie verbreedt door aan te tonen dat er ook andere waarden bevorderd kunnen worden. Liberaal paternalisme kan ook worden ingezet om vrijheid te bevorderen. Het feit dat mensen onvermijdelijk door de keuze-architectuur worden beïnvloedt, kan worden opgevat als een beperking van hun keuzevrijheid. De autonomie van mensen om onafhankelijke keuzes te maken komt namelijk in gevaar. Daarom kan onderzoek over de keuze-architectuur ook voor een libertariër prescriptieve consequenties hebben. Het is namelijk mogelijk om te proberen de keuze-architectuur zodanig vorm te geven dat de afwijkingen van rationeel gedrag zoveel mogelijk worden gecorrigeerd (Engels: *debiasing*). Ook Mitchell wijst op deze mogelijkheid. Dit debiasen kan vormkrijgen door het geven van meer informatie over het keuzeprocess. “Instead, this direction tells the central planner to set the default to that option which, if chosen mindlessly, will be least restrictive of individual liberty, while leaving mindful individuals to opt out of the default option and enter into greater entanglement if they so choose.”⁵⁷ Dat is een heel andere benadering dan ST, omdat zij de keuze-architectuur en de bijbehorende afwijkingen van rationeel gedrag juist willen gebruiken om de welvaart van mensen te bevorderen.

⁵⁵ ST (2003b), 1163.

⁵⁶ McPherson en Smith (2009).

⁵⁷ Mitchell (2005), 1262-3.

Het liberale aspect van het liberaal paternalisme betekent dat zij de welvaart van mensen willen bevorderen zonder inbreuk te maken op de vrijheid van mensen. Deze afwezigheid van formele beperkingen wordt door McPherson en Smith *formele vrijheid* genoemd. Er is een andere betekenis van vrijheid die zij geven, namelijk die van *substantieve vrijheid*, die de mogelijkheid tot autonome reflectie inhoudt.⁵⁸ Deze mogelijkheid tot autonome reflectie komt in gevaar als mensen onderworpen zijn aan onvermijdelijke beïnvloeding door externe factoren. Door middel van een vorm van paternalistisch ingrijpen kan de keuze-architectuur zodanig worden gevormd dat de substantieve vrijheid van individuen wordt bevorderd. Deze twee opvattingen over vrijheid kunnen met elkaar in strijd zijn. Als een directe beslissing wordt geëist, is de formele vrijheid gewaarborgd, maar is er nauwelijks sprake van substantieve vrijheid. De auteurs van het bovengenoemde artikel geven de volgende argumentatie voor het structureren van een keuze-architectuur die vrijheid bevordert:

“(1) there are circumstances in which some people make decisions but do not have the opportunity to autonomously reflect or are otherwise incapable of autonomously reflecting on those decisions; (2) some of these people would have the opportunity or capability to autonomously reflect were different choice architecture in place; (3) choice architects are able to choose architecture so that more of these people have the opportunity or capability for autonomous reflection (i.e., have substantive liberty) than otherwise would.”⁵⁹

In het artikel worden een aantal praktische voorbeelden besproken waarbij wordt gecontroleerd of aan de bovengenoemde voorwaarden is voldaan. In deze scriptie gaat het niet om praktische voorbeelden, maar om de achterliggende theorie. Het geven van meer informatie kan een manier zijn om de substantieve vrijheid van individuen te bevorderen.

7.4 Gelijkheid

Een andere waarde die kan worden nagestreefd met een vorm van liberaal paternalisme is gelijkheid. Mitchell (2005) laat zien dat het liberaal paternalisme van ST herverdelingseffecten heeft. Het gaat dan om herverdelingseffecten over tijd (bijvoorbeeld bij pensioenregelingen) en tussen personen (vooral tussen zogenaamd rationele en beperkt rationele personen). Mitchell kaart vooral het probleem aan dat deze herverdelingseffecten

⁵⁸ McPherson en Smith (2009), 330.

⁵⁹ Idem, 331.

een inbreuk zijn op de vrijheid van individuen. De herverdelingseffecten beïnvloeden echter ook de mate van (on)gelijkheid tussen individuen. Ook deze waarde wordt in het artikel van McPherson en Smith uitgewerkt. De argumentatie hiervoor lijkt veel op de argumentatie voor gelijkheid:

“(1) some group of people have preferences that are sensitive to choice architecture; (2) the choice architecture affects the decisions of these people in ways that may result in outcomes that are more or less equal in the specified sense; and (3) choice architects are able to choose an architecture so that a more, rather than a less, equal outcome is reached.”⁶⁰

Deze vorm van paternalisme noemen zij *egalitair paternalisme*. Zo is het mogelijk een default rule te kiezen waarbij de gelijkheid het grootst is. De ene default rule resulteert bijvoorbeeld in 50%-50% deelname en niet-deelname, en de andere in 20%-80% (of andersom).

Uit dit hoofdstuk blijkt dat de keuze voor het verhogen van welvaart geen vanzelfsprekende keuze is. Liberaal paternalisme kan ook worden ingezet voor het bevorderen van andere waarden, zoals vrijheid en gelijkheid.

⁶⁰ Idem, 336.

8. Liberaal paternalisme en de private sector

Stelling: *Het is twijfelachtig of liberaal paternalisme een realistisch concept is voor de private sector.*

Dat het gedrag van consumenten gemakkelijk te beïnvloeden is, dat wisten marketeers allang. Zij proberen er juist gebruik van te maken om zoveel mogelijk winst te maken. Het liberaal paternalisme gebruikt ook voorbeelden voor de private sector hoe door *nudges* het gedrag van mensen beïnvloedt kan worden om daarmee hun welvaart te bevorderen. ST beschrijven het voorbeeld van een voedselwinkel op scholen. Er zijn verschillende manieren om daar het voedsel te ordenen. Ik citeer hen letterlijk in het Engels:

1. Arrange the food to make the students best off, all things considered.
2. Choose the food order at random.
3. Try to arrange the food to get the kids to pick the same foods they would choose on their own.
4. Maximize the sales of the items from the suppliers that are willing to offer the largest bribes.
5. Maximize profits, period.

Iets verderop schrijven zij: “Option 4 might appeal to a corrupt person in Carolyn’s job, and manipulating the order of the food items would put yet another weapon in the arsenal of available methods to exploit power. But Carolyn is honorable and honest, so she does not give this option any thought.”⁶¹

Dit is voor een econoom een opmerkelijk citaat. Allereerst omdat veel economen ervan overtuigd zijn dat de gerichtheid op winst van bedrijven de maatschappij ten goede komt. Hoewel deze veronderstelling ook wordt bekritiseerd, blijft het een realistisch uitgangspunt vanuit het eigenbelang dat mensen ten toon spreiden als er geld verdiend kan worden (zeker bij grote bedrijven). Daarom zijn er ook veel economen die het belang van producenten in overeenstemming willen brengen met het belang van consumenten, zodat er alsnog optimale resultaten behaald kunnen worden. Dat wil dus in dit geval zeggen dat er een meer optimale situatie zou ontstaan indien de onderneming geld kan verdienen met het bevorderen van de welvaart van klanten. Dit zou getuigen van minder naïviteit over de motivaties van ondernemingen.

Dat het realistisch is om uit te gaan van de gerichtheid op winst door private partijen, blijkt uit de uitgebreide wetgeving die er bestaat om de consument te beschermen tegen

⁶¹ ST (2009), 2-3.

producenten. Natuurlijk bestaat er ook zoiets als MVO (Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen). De beperkingen hiervan moeten echter wel worden beseft. De maatregelen die de overheid neemt om consumenten te beschermen kunnen (liberaal) paternalistisch genoemd worden. Voor de overheid kan het concept dus zeker relevant zijn.

9. Prescriptieve uitspraken

Stelling: *De resultaten binnen de gedragseconomie zijn nog te weinig robuust om er sterke prescriptieve uitspraken aan te verbinden.*

Het systematische onderzoek naar de afwijkingen van rationeel gedrag en de verwerking van deze resultaten in de economische theorie is begonnen in de jaren tachtig. Al is er al veel baanbrekend onderzoek gedaan door grote wetenschappers, toch heeft de gedragseconomie nog geen vaste plaats gekregen binnen het curriculum van economische opleidingen.

De moeilijkheid van het onderzoek waar gedragseconomen zich op richten, is dat het om afwijkingen van rationeel gedrag gaat. Deze afwijkingen zijn niet alleen legio, maar ook moeilijk te modelleren, juist omdat het om afwijkingen gaat. “Building models of rational, unemotional agents is easier than building models of quasi-rational emotional humans”⁶². Hoewel de initiator van het liberaal paternalisme dit zelf schrijft, is het voor hem geen belemmering om prescriptieve consequenties te verbinden aan de resultaten van de gedragseconomie. In de artikel over liberaal paternalisme wordt echter geen een uitgebreide theorie gegeven over de afwijkingen van de rationele keuzetheorie en hoe hiermee om te gaan. Er wordt toegegeven dat deze afwijkingen niet altijd opgaan, maar niet wanneer en waar: “*In some domains, consumers and workers are highly informed – so much so that they will not even be influenced by default rules*”.⁶³

De literatuur van framing effects en andere afwijkingen is uitgebreid. Het is voor mij onmogelijk om een objectief standpunt in te nemen en de stand van het onderzoek te beoordelen. De bovenstaande stelling is dan ook niet het resultaat van diepgaand onderzoek, maar weerspiegelt mijn indruk van de literatuur. Om dat duidelijk te maken plaats ik hieronder een aantal citaten die op de juistheid van de stelling wijzen.

“First, while research in behavioral economics documents common mistakes, those mistakes are typically far from universal, and we worry that paternalistic policies may impose undue burdens on those people who are behaving rationally in a particular situation. Second, behavioral economics is in an early stage of

⁶² Thaler (2000), mijn cursivering.

⁶³ ST (2003b), 1197.

development, and therefore its findings should elicit more caution than those from more “mature” fields.”⁶⁴

“The present findings thus add to a growing body of literature indicating that framing effects often are not as pervasive or robust as had once been considered.”⁶⁵

“To sum up, we find that the legal decision theorists overstate the certainty with which we can expect decision frames to influence choices.”⁶⁶

“These results reveal the fragility and heterogeneity of equivalency framing effects: they occur less frequently than many believe, and the overall evidence for them is 'mixed.' This contradicts many portrayals that treat the effects as 'pervasive' and robust across people and issues.”⁶⁷

“Overall, the pattern of results supports the hypotheses that disgust triggers goals to expel, reducing buying and selling prices, whereas sadness triggers the goal of changing one's circumstances, increasing buying prices but reducing selling prices. The effects are sufficiently strong that in one case (disgust) they eliminate the endowment effect, and in the other case (sadness) they actually.”⁶⁸

“To the extent that there is a cognizable field denominated behavioral law and economics, its future is as yet uncertain. It has not yet achieved the results that would allow for a triumphal declaration that it is the emergent approach to sophisticated understandings of legal regulation. There is every reason to believe that modesty is the most prudent course for its proponents.”⁶⁹

Indien het zo is dat de er nog weinig duidelijkheid is over het precieze effect van framing, dan is het noodzaak om voorzichtig te zijn met prescriptieve uitspraken.

⁶⁴ Camerer *et al.* (2003), 1214.

⁶⁵ Mandel (2001), 70.

⁶⁶ Mitchell (2002), 1963.

⁶⁷ Druckman (2001), 237.

⁶⁸ Lerner *et al.* (2004), 340.

⁶⁹ Issacharoff (1998), 1744.

10. Liberaal paternalisme en rationaliteit

Stelling: Het liberale aspect van het paternalisme geldt alleen voor rationeel handelende mensen.

ST vinden het belangrijk dat mensen vrij zijn om te kiezen. Daarom zal hun paternalisme nooit rigoreuze vormen aannemen. Verschillende keren geven zij aan dat ze het niet goed vinden als de keuzemogelijkheden van mensen wordt beperkt. Het is dan in hun ogen geen goede oplossing om bijvoorbeeld ongezond voedsel helemaal uit te winkel te bannen en zodoende de gezondheid van mensen te bevorderen. Dan komt de vrijheid van individuen in gevaar. Hoewel het onvermijdelijk is dat het gedrag van mensen wordt beïnvloed door de keuze-architectuur, moet het volgens hen mogelijk zijn om daaraan te ontkomen.

Hier rijst een probleem. ST stellen duidelijk dat mensen beperkt rationeel zijn en beperkte wilskracht hebben. Juist daarom worden mensen onvermijdelijk beïnvloed door de keuze-architectuur. Natuurlijk zijn mensen niet allemaal even beperkt rationeel. Er zijn slimme mensen die de keuze-architectuur meer doorzien en een autonome beslissing kunnen nemen en mensen die hier veel moeite mee hebben. De vrijheid om te ontkomen aan de keuzestructuur geldt dus alleen voor rationele mensen. Formeel heeft iedereen die vrijheid, maar wat heb je aan een vrijheid als je niet in staat bent om er gebruik van te maken? Beperkte mensen worden namelijk onvermijdelijk beïnvloed en daarom geldt de vrijheid die ST voorstaan niet voor hen. Isaiah Berlin heeft het bekende onderscheid gemaakt tussen negatieve en positieve vrijheid.⁷⁰ Voor het liberaal paternalisme geldt een bepaalde opvatting van vrijheid, die hij negatieve vrijheid (de afwezigheid van beperkingen) zou noemen. Het is vergelijkbaar met het begrip formele vrijheid dat McPherson en Smith gebruiken.⁷¹

Mitchell merkt daarom ook scherp op dat alleen als de veronderstelling dat mensen gevoelig zijn voor de keuze-architectuur onjuist is, liberale aspect werkelijk liberaal is.⁷² Dat is het probleem om het liberaal paternalisme te noemen. Het is prikkelend om op deze manier twee intuïtief tegenstrijdige ideeën met elkaar te verbinden en vervolgens te schrijven dat ze niet met elkaar in strijd zijn. Indien het menselijk gedrag onvermijdelijk wordt beïnvloed, komt het liberale aspect in gevaar. Mocht dit niet het geval zijn, dan is er

⁷⁰ Berlin, I. (1969).

⁷¹ McPherson en Smith (2009).

⁷² Mitchell (2005).

geen sprake van paternalisme. Ervan uitgaande dat ST gelijk hebben met hun veronderstelling over de beïnvloeding door de keuze-architectuur, dan geldt het liberale aspect alleen voor rationele mensen.

11. Asymmetrisch paternalisme

Stelling: *Het asymmetrisch paternalisme van Camerer et al. (2003) is genuanceerder dan het liberaal paternalisme van ST, omdat:*

- a) *Het niet zozeer wordt gemotiveerd vanuit onvermijdelijke beïnvloeding van gedrag door de keuze-architectuur.*

De resultaten van de gedragseconomie over de beslissingsfouten die mensen maken, is in het artikel over asymmetrisch paternalisme de belangrijkste reden voor de studie naar deze vorm van paternalisme. Er wordt niet beweerd dat paternalisme onvermijdelijk is. Zij leggen in het geheel niet veel nadruk op de keuze-architectuur (externe factoren), maar op de afwijkingen van rationeel gedrag (interne factoren). Daarbij spelen die externe factoren uiteraard wel een rol, ze maken namelijk ook deel uit van de oplossingen waar het asymmetrisch paternalisme in voorziet. Ze zeggen ook niet dat paternalisme de enige serieuze manier is om met de keuze-architectuur om te gaan. Zoals we hebben gezien in de vorige hoofdstukken, rijzen er enkele problemen indien het paternalisme direct wordt gekoppeld aan de beïnvloeding door de keuze-architectuur.

- b) *Het begrip liberaal niet op een dubieuze wijze wordt gebruikt.*

Ik heb in Stelling 5 al laten zien dat ST een beperkte opvatting hebben over vrijheid. In het artikel van Camerer *et al.* wordt niet geclaimd dat het liberaal is. Wel hanteren zij het klassiek liberale “do no harm”-principe. De beleidsconsequenties die het asymmetrisch paternalisme bespreekt, moeten namelijk zo worden ontworpen dat ze grote baten opleveren voor mensen die irrationeel zijn, maar zo klein mogelijke kosten voor hen die rationeel zijn. Ze zijn eerlijk in hun beschrijving van paternalisme: “Paternalism treats on consumer sovereignty by forcing, or preventing, choices for the individual’s own good.”⁷³ Het blijft nog steeds een moeilijke vraag hoe de planner kan beoordelen wat “the individual’s own good” is.

- c) *Het normatieve kader van de neoklassieke theorie niet zonder meer wordt geaccepteerd.*

Ook willen Camerer *et al.* zorgen dat door middel van asymmetrisch paternalisme de welvaart omhoog gaat. Daarbij gaat het ook om ingrijpen zodat dat het keuzegedrag van

⁷³ Camerer *et al.* (2003), 1211.

mensen meer in overeenstemming is met hun ware preferenties (“The goal of asymmetric paternalism is to help boundedly rational consumers make better decisions and align their demand more closely with the true benefits they derive from consumption”⁷⁴). Toch willen zij niet alleen consequentialistisch denken, waarbij het nut alleen wordt afgemeten aan het uiteindelijke resultaat van de handeling. “We also echo the common intuition that people may have an intrinsic taste for free choice, and many of the policies we discuss may be worse than described if people believe that they encroach on their freedom. Yet not all of what we propose actually leads to less choice. We feel that how people perceive limits on their free choice should itself be subject to behavioral research, rather than be treated as an axiom of resistance in the exploration of paternalism.”⁷⁵

d) *Het niet zozeer wordt gepresenteerd als prescriptieve theorie, maar met name als descriptieve theorie.*

Zoals in Hoofdstuk 4 al is besproken, dient het asymmetrisch paternalisme niet zozeer een prescriptief of normatief, maar een descriptief doel. Als asymmetrisch paternalisme efficiëntie kan vergroten, dan is het waarschijnlijk dat dit al een plaats heeft gekregen in wet- en regelgeving:

“The evolutionary quality of legal rules allows for legal regulation to gravitate toward socially useful forms even when their logic remains poorly articulated. If asymmetrical paternalism is socially useful, therefore, we might expect that instances of it would, in fact, have already evolved.”⁷⁶

Iets verder schrijven zij:

“It is hard to understand how such laws could promote efficiency in a world in which all agents are rational. An appealing way to explain how these laws came about is that the law reflects what we are calling asymmetric paternalism and uses it as a cost-benefit standard. In this sense, asymmetric paternalism complements the basic law and economics belief that the law tends to move toward efficient solutions.”⁷⁷

⁷⁴ Idem, 1221.

⁷⁵ Idem, 1214.

⁷⁶ Idem, 1223.

⁷⁷ Idem, 1223.

Het sterke van het asymmetrisch paternalisme is, dat het als model wordt gebruikt om wet- en regelgeving (of, in de woorden van ST, de keuze-architectuur) te *verklaren*. ST presenteren het liberaal paternalisme als een nieuwe theorie die moet worden toegepast in wetten en bij private partijen. Deze manier om hun theorie te presenteren, mist enige nuance, aangezien de voorbeelden die worden genoemd enigszins triviaal zijn en reeds in de praktijk worden toegepast.

12. Leergedrag

Stelling: *Liberaal paternalisme bevordert het leergedrag van mensen niet.*

Voorheen werd in de rationele keuzetheorie volledige informatie verondersteld. Mede door het onderzoek van George Akerlof wordt in dit model ook gebruik gemaakt van asymmetrische informatie.⁷⁸ In veel modellen wordt echter wel verondersteld dat mensen rationeel omgaan met de beschikbare informatie en ook rekening houden met onzekerheid. Als er nieuwe informatie bekend wordt, dan wordt die informatie optimaal gebruikt (in overeenstemming met Bayes' regel).

Er zijn veel artikelen die duidelijk maken dat dat mensen er niet in slagen om verwachtingen te vormen die consistent zijn met Bayes' regel.⁷⁹ Mensen leren dus niet optimaal. Dit gegeven gebruiken ST om aan te geven dat het efficiënter kan zijn om liberaal paternalisme te gebruiken om wel optimale resultaten te bereiken. Dit kan ervoor zorgen dat de keuze-architectuur zo wordt ingericht dat mensen minder worden geprikkeld om tot leren. Martin van Hees noemt dit in zijn lezing over liberaal paternalisme de vormende waarde van vrijheid, al zijn in dat geval de resultaten van de keuzes sub-optimaal.⁸⁰ Deze vrijheid komt mogelijk onder druk te staan. Deze vrijheid zorgt er namelijk voor dat we, bij niet-optimale keuzes, van onze fouten kunnen leren. Bij sommige keuzes maakt dat niet veel uit. Twee voorbeelden die ik ontleen aan de lezing van Van Hees. Een hypotheek leggen we niet vaak in ons leven af, dus daar zou liberaal paternalisme niet zozeer een bedreiging zijn voor ons leergedrag. Echter, bij een belastingaangifte kan nu gekozen worden voor alle defaults en is er weinig kennis meer nodig over het systeem. Daarmee verdwijnt ook voor een deel de inzichtelijkheid waar het belastinggeld naartoe gaat. In dit geval kan liberaal paternalisme wel het leergedrag van mensen beperken. In ieder geval wordt het leergedrag van mensen niet bevordert, omdat de keuzes meer worden gestuurd. Daniel Klein schrijft: “liberty accords people ownership of their story, including their errors and vices, and thereby allows them to learn the contours of action, experience, and consequence.”⁸¹

⁷⁸ Zie bijvoorbeeld Akerlof (1970).

⁷⁹ Zie bijvoorbeeld Grether (1980).

⁸⁰ Van Hees (2009).

⁸¹ Klein (2004), 263.

13. Contextafhankelijkheid van liberaal paternalisme

Stelling: *De toepassing van liberaal paternalisme is contextafhankelijk.*

Liberaal paternalisme klinkt en wordt ook gepresenteerd als een nieuwe theorie. Een theorie die in allerlei situaties kan worden toegepast. Zeker omdat er twee termen worden gebruikt die met alomvattende ideologieën te maken hebben, suggereren ST dat het bij het liberaal paternalisme ook gaat om een algemene⁸² theorie gaat. Een algemene theorie die gaat over het beïnvloeden van menselijk keuzegedrag zodat hun de welvaart wordt vergroot terwijl de keuzevrijheid wordt gerespecteerd.

Bij de voorbeelden die ST geven voor liberaal paternalisme, is het zeer afhankelijk van de context of het mogelijk is om deze theorie te gebruiken. In het artikel “Libertarian paternalism is not an oxymoron” worden criteria gegeven waarmee de keuze-architect kan bepalen of liberaal paternalisme in een specifiek geval bruikbaar is. De criteria zijn: (1) Hebben kiezers (goed) geïnformeerde voorkeuren? (2) Is het duidelijk welke consequenties de keuzemogelijkheden hebben? (3) Hoe sterk variëren voorkeuren tussen individuen? (4) Hoe waarderen consumenten het maken van een zelfstandige keuze?⁸³

Deze criteria maken duidelijk dat de omstandigheden ertoe doen of liberaal paternalisme een bruikbare theorie is. Als mensen veel kennis hebben, dan is het niet nodig om het toe te passen. Dit geldt ook als mensen veel waarde hechten aan hun keuzevrijheid. Daarbij komt nog dat in elk geval moet worden nagegaan op welke wijze de keuze-architectuur het gedrag van mensen beïnvloedt en of de resultaten wenselijk zijn. Ook de besproken afwijkingen van rationeel gedrag (status quo bias, endowment effects) gaan niet in ieder situatie op. Van Hees geeft aan dat bij binaire keuze (wel of geen orgaandonor e.d.) liberaal paternalisme geschikt is, maar in het geval van complexe keuzes veel minder.⁸⁴

⁸² Spreken over een alomvattende theorie zou in dit geval te sterk zijn.

⁸³ ST (2003b), 1197-9.

⁸⁴ Van Hees (2009).

14. Samenvatting en conclusie

14.1 Samenvatting

In deze scriptie heb ik mij beziggehouden met het liberaal paternalisme van ST en de plaats die de keuze-architectuur inneemt in hun argumentatie. Allereerst heb ik gezien dat zij het onderscheid normatief-descriptief-prescriptief in economische modellen hanteren. Het prescriptieve moet zodanig worden ingevuld dat mensen meer gaan handelen in overeenstemming met de normatieve theorie. In hoofdstuk 5 zijn de belangrijke begrippen besproken, die ST hun eigen invulling geven. Ook zijn enkele afwijkingen van de rationele keuzetheorie besproken (*loss aversion, endowment effects, status quo bias* en *default rules, framing effects*).

In het tweede deel van deze scriptie heb ik kritisch verschillende aspecten van het liberaal paternalisme bekeken. Dat resulteerde in de volgende zeven stellingen:

1. *Het inzetten van liberaal paternalisme voor het verhogen van de welvaart is niet vanzelfsprekend.* (H7) Met liberaal paternalisme kunnen ook andere waarden, zoals vrijheid en gelijkheid, worden bevorderd.
2. *Het is twijfelachtig of liberaal paternalisme een realistisch concept is voor de private sector.* (H8) Er is sprake van enige naïviteit over de motivaties van ondernemingen, omdat die volgens ST niet voor winstmaximalisatie moeten kiezen.
3. *De resultaten binnen de gedragseconomie zijn nog te weinig robuust om er sterke prescriptieve uitspraken aan te verbinden.* (H9) Uit de literatuur blijkt dat veel afwijkingen van de rationele keuzetheorie nog niet volledig zijn uitgewerkt en dat de precieze effecten onduidelijk zijn.
4. *Het liberale aspect van het paternalisme geldt alleen voor rationeel handelende mensen.* (H10) Alleen rationeel handelende mensen kunnen ontkomen aan de invloed van de keuze-architectuur.
5. *Het asymmetrisch paternalisme van Camerer et al. (2003) is genuanceerder.* (H11) Zij argumenteren niet vanuit de onvermijdelijke beïnvloeding van gedrag, accepteren de neoklassieke theorie niet als vanzelfsprekend normatief kader, gebruiken geen begrippen die intuïtief strijdig zijn en zien een vorm van paternalisme vooral als descriptief model.

6. *Liberaal paternalisme bevordert het leergedrag van mensen niet.* (H12) De sturing in keuzes maakt mensen minder afhankelijk van hun eigen inzet en motiveert minder tot leren.

7. *De toepassing van liberaal paternalisme is contextafhankelijk.* (H13) Omdat situaties zo verschillend zijn, zal steeds opnieuw moeten worden overwogen of liberaal paternalisme bruikbaar is.

14.2 Conclusie

In deze scriptie stond de vraag centraal naar de betekenis van de keuze-architectuur in het liberaal paternalisme van Sunstein en Thaler en meer specifiek naar de vraag in hoeverre de beïnvloeding hierdoor van gedrag een reden is voor de vorm van liberaal paternalisme die zij voorstaan.

ST maken de onvermijdelijke beïnvloeding door de keuze-architectuur tot hoofdargument voor liberaal paternalisme. Hoewel de wijze van die beïnvloeding nog meer studie vereist, is het zeer goed mogelijk dat hier beleidsconsequenties aan worden verbonden, met name voor de overheid. Het is echter niet vanzelfsprekend dat de inzet hiervan is om de welvaart van mensen te verhogen, ook andere waarden kunnen hierin een plaats krijgen (vrijheid of gelijkheid). Daarbij zal steeds een afweging gemaakt moeten worden tussen verschillende waarden die in het geding zijn. Het is daarom sterk afhankelijk van de context of liberaal paternalisme een bruikbaar alternatief is.

Literatuur

Akerlof, G. (1970) The Market for "Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*, 84(3), 488-500.

Benartzi, S. en R.H. Thaler (2004) Save More Tomorrow: Using Behavioral Economics to Increase Employee Saving. *Journal of Political Economy*, 112(1), 164-187.

Berlin, I. (1969) *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.

Camerer, C., S. Issacharoff, G. Loewenstein, T. O'Donoghue en M. Rabin (2003) Regulation for conservatives: behavioral economics and the case for "asymmetric paternalism". *University of Pennsylvania Law Review* (151), 1211-1254.

Dalen, H. van (2011) De keuzearchitectuur van orgaandonatie op de schop. *ESB*, 96(4614 & 4615), 426-429.

Druckman, J.N. (2001) The implications of framing effects for citizen competence. *Political Behavior*, 23(3), 225-256.

Grether, D. (1980) Bayes' Rule as a Descriptive Model: The Representativeness Heuristic. *Quarterly Journal of Economics*, 95(3), 537-557.

Haar, E. van de (2011) *Bemind, maar Onbekend: de politieke filosofie van het liberalisme*. Soesterberg: Aspekt.

Hees, M.V.B.P.M van (2009) Liberaal paternalisme en de waarde van vrijheid. In: I.D. de Beaufort *et al.* (2009) *De overhead als keuze-architect: WRR Lecture 2009*. Den Haag: WRR.

Hennipman, P. (1962) Doeleinden en criteria der economische politiek. In: P. Hennipman (1977) *Welvaartstheorie en economische politiek*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 17-113.

Heukelom, F. (2006a) Kahneman and Tversky and the origin of behavioral economics. *Tinbergen Institute Discussion Papers*, 2007(003).

Heukelom, F. (2006b) Who are the Behavioral Economists and what do they say? *Tinbergen Institute Discussion Papers*, 2007(020).

Issacharoff, S. (1998) Can There Be a Behavioral Law and Economics? *Vanderbilt Law Review*, 51, 1729-1745.

Kahneman, D. en A. Tversky (1981) The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211, 453-458.

Kahneman, D. en A. Tversky (1984) Choices, values, and frames. *American Psychologist*, 39(4), 341-350.

Kahneman, D. en A. Tversky (1986) Rational choice and the framing of decisions. *The Journal of Business*, 59(4), 251-278.

Kahneman, D., J.L. Knetsch en R.H. Thaler (1991) Anomalies: the endowment effect, loss aversion and status quo bias. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 193-206.

Klein, D.B. (2004) Statist Quo Bias. *Econ Journal Watch*, 1(2), 260-271.

Laibson, D. (2003). Intertemporal Decision Making. In: Nature (Ed.), *Encyclopedia of Cognitive Science*. London: Nature Publishing Group.

Lerner, J.S., G. Loewenstein en D.A. Small (2004) Heart Strings and Purse Strings: Carryover Effects of Emotions on Economic Decisions. *Psychological Science*, 15(5), 337-341.

Madrian, B.C. en D.F. Shea (2001) The power of suggestion: inertia in 401(k) participation and savings behavior. *The Quarterly Journal of Economics*, 116(4), 1149-1187.

Mandel, D.R. (2001) Gain–Loss Framing and Choice: Separating Outcome Formulations from Descriptor Formulations. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 85(1), 56-76.

McPherson, M.S en M.A. Smith (2009) Nudging for equality: values in libertarian paternalism. *Administrative Law Review*, 61(2), 323-353.

Mitchell, G. (2002) Taking behavioralism too seriously? The unwarranted pessimism of the behavioral analysis of law. *William and Mary Law Review*, 43(5), 1907-2021.

Mitchell, G. (2005) Libertarian Paternalism is an oxymoron. *Northwestern University Law Review*, 99(3), 1245-1277.

Rizzo, M.J. en D.G. Whitman (2009) The knowledge problem of new paternalism. *Brigham Young University Law Review*, 4, 905-968.

Samuelson, W. en R. Zeckhauser (1988) Status Quo Bias in Decision Making. *Journal of Risk and Uncertainty*, 1988, 7-59.

Sunstein, C.R. en R.H. Thaler (2003a) Libertarian paternalism. *American Economic Review*, 93(2), 175-179.

Sunstein, C.R. en R.H. Thaler (2003b) Libertarian paternalism is not an oxymoron. *University of Chicago Law Review* (70) 1159-1202.

Sunstein, C.R. en R.H. Thaler (2009) *Nudge: Improving decisions about health, wealth and happiness*. Londen: Penguin Books.

Thaler, R.H. (1980) Toward A Positive Theory of Consumer Choice. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 1, 39-60.

Thaler, R.H. (2000) From Homo Economicus to Homo Sapiens. *Journal of Economic Perspectives*, 14, 133-141.

Thaler, R.H. (2009) Public Policy Nudges: the Government as Choice Architect. In: I.D. de Beaufort *et al.* (2009) *De overhead als keuze-architect: WRR Lecture 2009*. Den Haag: WRR.